

MUSOFIRLIKDA KECHGAN UMR: FURQATNING VATANGA QAYTOLMASLIK SABABLARI

Kuvondikova Charos G'ayratovna.

Annotatsiya

Ushbu tadqiqot ishida Atoqli ijodkor Furqatning hayot yo'li g'oyat murakkab bo'lib, u umrining ko'pgina qismini vatanidan va el-yurtidan judolikda o'tkazdi. Shoir ijodiyotida bu o'zgarishlar yaqqol aks etdiki, furqatshunos olimlarni ham bu masala har doim qiziqtirib keldi. Furqatning xorijdagi hayot yo'li haqida o'zbek adabiyotshunosligida bar qancha ma'lumotlar berilgan bo'lsa-da, izchil o'rganishlar professorlar Sharif Yusupov va Nurboy Jabborovlar tomonidan olib borildi. Aytish mumkinki, olimlarning tadqiqotlari natijasida Furqat shaxsiga oid bo'lgan ko'pgina xususiyatlar ma'lum qilindi.

Tadqiqotchilar adib ijod namunalari naqadar muhimligini isbotlashga hamda yosh olimlarni shoir Furqat hayoti va ijodini o'rganish kerakligi zamon talabi ekanligini takidlab o'tishga harakat qilgan. Furqat asarlarini yangidan yangi tahrirlarini o'quvchilarga yetkazishga katta hissa qo'shgan.

Kalit so'zlar: Shoir maktublari, hukmron tuzum, she'riy na'munalari, vatangadolik, vatanparvarlik, ma'rifat, manaviyat, devon, manzuma.

Bugungi kungacha adabiyotshunos olimlar Zokirjon Xolmuhammad o'g'li Furqatning vatanjudolikda kechgan og'ir hayoti hamda nima uchun vatanga qayta olmaganlik sabablarini o'rganib kelishmoqda. Eng ishonchli ma'lumotlar deb biz Sharif Yusupovning shoirning yurtdan ayro holda yashagan og'ir hayotini

o'rgangan manbalar va Nurboy Jabborovning adibning yurtga qaytolmay sargardonlikdagi hayotini o'rgangan manbalarni olishimiz mumkin.

Shoirning yurtga qayta olmaslik sabablarini topish uchun professor Nurboy Jabborov chuqur tadqiqot ishlarini olib bordi. Bu ishda professor, avvalo, o'zidan oldingi bu mavzudagi tadqiqotlarga yuzlanadi¹. Professor M.Yunusovning yozishicha: "Furqatning xatlaridan ma'lum bo'lishicha, u mutlaqo chet ellarda qolib ketaman, deb o'ylamagan. Hatto Qashqarga – Yorkentga borish oldidan ham u yerdan Toshkentga qaytajagini ta'kidlaydi"². Shoirning maktublarini o'rganish davrida ulardagi yurtga qaytish istagi borlarini ajratib oladi va shunday fikr keltiradi: "Lekin oradan ko'p o'tmay, hozirgacha ma'lum bo'lmay qolayotgan kishini g'oyatda taajjublantiradigan o'zgarish ro'y beradi"³ deb yozadi. Olimning fikricha: "...shoirning yo'lida jiddiy g'ov borligi yaqqol sezilib qoladi. Na uning yor-do'stlar oldiga, diyoriga qaytish haqidagi jo'shqin orzulari, na maslakdosh birodarlarning vatanga chaqirib yozgan samimiy maktublari bu g'ovni o'rtadan ko'tarib tashlay olmaydi"⁴. Bu chor hukumatining qarshiligi edi. O'zlari bosib olgan yurtni jon jahdi bilan ilmsizlik sari yetaklayotgan bir davrda hurfikr, xalqni ozodlikka chorlovchi navqiron qalami o'tkir shoir bu yurtga kerak emas edi.

Professor A.Abdug'afurov ham o'z tadqiqotlari natijasida aynan shu mavzuda Furqatning N.P.Ostroumovga yozgan maktubidagi "Agar borolmasam, bu qilg'on sayohatlarimni bir kitob qilib siz hurmatlug'a yuborurman" degan so'zlarni keltirar ekan, shunday xulosada keladi: "Diqqat etaylik: "bormasam" emas, balki "borolmasam" deb yozadi adib. Bu o'rinda kelgan ikki so'z ma'no

¹ Жабборов Н. Фуркатнинг хориждаги ҳаёти ва ижодий мероси: манбалари, матний тадқиқи, поэтикаси. Филол. фан. д-ри... дисс. –Тошкент, 2004. –Б. 47.

² Юнусов М. Фуркат ҳаёти ва ижодини ўрганишнинг баъзи масалалари. - Фуркат ва Муқимий ҳақида мақолалар. -Тошкент: Бадиий адабиёт, 1958. –Б. 82.

³ Юнусов М. Фуркат ҳаёти ва ижодини ўрганишнинг баъзи масалалари. - Фуркат ва Муқимий ҳақида мақолалар. -Тошкент: Бадиий адабиёт, 1958. –Б. 82

⁴ O'sha asar, -B. 83.

jihatidan bir-biridan juda farq qiladi. Birinchi soʻzda subyekt xohishi, ixtiyori asosiy planda turadi.

“Borolmasam” soʻzida esa, aksincha bajarilajak faoliyatning asosan obʻektiv shart-sharoit bilan bogʻliqligi, subʻektdan tashqari kuchlar, holatlar oʻz taʼsirini koʻrsatishi mumkinligi nazarda tutiladi. Demak, Furqatning bu oʻrinda “borolmasam” shaklini ishlatishi, tasodif emas, balki soʻz oʻyini tarzida ishlatilgan. Furqat umri davomida bir necha bora yurtiga qaytishga harakat qilgan. Biz buni shoirning general-gubernatorga joʻnatgan bir necha maktublaridan koʻrishimiz mumkin. Ammo bizga maʼlumki bu xatlar javobsiz qolgan. Professor Sharif Yusupov ham buning sabablarini topishga harakati natijasida Furqatning Jidda-Makka yoʻlidan yozgan maktubi matnini keltirib oʻtadi⁵.

“Maktubni oʻqirkanmiz, avvalo Furqat chet elga pasportsiz yoki biror boshqa hujjatsiz joʻnatib yuborilganini koʻramiz” – degan xulosaga keladi. “...meni(ng) qoʻlimda boshfurt va yo bir yoʻl xati yoʻqtur. Chunki meni(ng) hamma ahvolim oʻzingizga maʼlumdir” – deyishiga qaraganda, - deb yozadi olim, - uning orqasidan hujjat tayyorlab yuborishni general-gubernatorning oʻzi vaʼda qilganga, bundan N.Ostroumov ham xabardorga oʻxshaydi⁶. Shunday boʻlsada, hukmron doira vakillari uning iltimoslariga hech qancha javob qaytarishmaydi. Huddiki hechkim yoʻqday va hech qanday maktub kelmaganday. Ayrim qoʻshtirnoq ichidagi shaxslarning yordami tufayli davlatdan chiqarib yuborilgan shoir bilan endi hechkimning ishi yoʻq edi. Chunki endi qalami oʻtkir, xalq dardini kuylovchi navqiron shoir ularga halaqit bermas va endi u yoʻq edi. Yurtni mana shunday ziyoli qatlamidan birin-ketin “tozalayotgan” mustamlakachilar bundan mamnun

⁵ Жабборов Н. Фурқатнинг хориждаги ҳаёти ва ижодий мероси: манбалари, матний тадқиқи, поэтикаси. Филол. фан. д-ри... дисс.—Тошкент, 2004. —Б. 39.

⁶ Жабборов Н. Фурқатнинг хориждаги ҳаёти ва ижодий мероси: манбалари, матний тадқиқи, поэтикаси. Филол. фан. д-ри... дисс.—Тошкент, 2004. —Б. 42.

edi. Ammo shoirning chet ellarda yaratilgan asarlari mohiyat e'tibori bilan chor hukumatining mustamlaka siyosatiga zid ekanligini ko'rishimiz mumkin. Furqat hatto chet elda ham ta'qib ostida yashagan. Shoir umri davomida yurtga qaytish ilinjida yashaydi. Furqat she'rlarida birinchidan, Furqat Rusiya siyosatining Turkiston xalqlari hayotida tutgan istibdodga asoslangan salbiy, ham xonliklar o'rtasidagi o'zaro ichki nizolarga barham bergan nisbatan ijobiy jihatlarini teran anglay bilganligini ko'rsatadi. Zokirjon Furqat vatanjudoligining ikkinchi sababi, ta'kidlanganidek, shoirning Vatan va millat manfaatiga asoslangan ma'rifatparvarlik faoliyati mustamlaka ma'muriyatiga xush kelmaganligi bilan izohlanadi. Zero, o'sha davrda chor hukumatining birinchi xavfi millatparvar ziyolilardan edi. Furqat ana shunday murakkab va ziddiyatli davrda yashab ijod qildi. O'z asarlari orqali ilmning, ma'rifatning beqiyos ahamiyatini alohida ta'kidladi, ilm-u ma'rifatga millatni muqarrar tanazzuldan qutqaruvchi yagona vosita, deb qaradi. Shoir Rusiya istibdodining fojeiy oqibatlarini fosh etish barobarida millat farzandlarini o'sha paytda nisbatan ilg'or bo'lgan rus madaniyatini o'rganishga, undan o'z manfaatimiz yo'lida foydalanishga chaqirdi. "O'z naf'imiz uchun rusiya xalqi umurig'a mulohaza qilsoq lozimdur" – degan fikri buning dalili. Furqatning rus madaniyati targ'ibiga bag'ishlangan asarlarini baholashda uning mazkur so'zlarini har doim nazarda tutish zarur. Binobarin, shoirning ushbu so'zlari uning rus va Yevropa madaniyatiga bo'lgan munosabatini belgilashda o'lchov - mezon vazifasini o'tay oladi.

Demak, Furqatning hatto zohiran rus madaniyati targ'ibiga bag'ishlangan asarlarida ham millat dardi, uning iztiroblari, orzu armonlari ifoda etilganki, bu mustamlaka ma'muriyatiga ma'qul bo'lmaganligi aniq. Tabiiyki, chor istibdodiga qarshi xalq harakatlari to'lqinlana boshlagan bir sharoitda bunday millatparvar shoirning Turkistonda yashashi hukmron doiralar manfaatlariga zid edi. Ular

puxta⁷ o'ylangan reja asosida shoirning "sayohat"ini uyushtirishga muvaffaq bo'ldilar.

1891-yil 14-mayida Furqat go'yo ko'ngliga "sayohat orzusi tushib"⁸, amalda esa badarg'a qilinib, jondan sevgan ona yurtini tark etishga majbur bo'ldi.

U ilgari Istanbuldan jo'natgan maktubidagi: "Bo'mbay va Hinduston muzofotlarini tamosho qilmoqchidurman, inshoolloh, andin so'ngra Kobul tarafi birlan Toshkandg'a bormoqni xohlayman" degan niyatini umrining oxirigacha amalga oshira olmaydi va bu armon bo'lib qoladi.

Furqat o'z davrida juda yosh bo'la turib devon tartib bergan o'zbek shoirlaridan biridir. Uning shaxsiyati juda kuchli bo'lib juda zehnli, aqlli inson bo'lgan. U ijodining dastlabki davrida — 21-22 yoshida devon tartib bergan. Bundan tashqari Furqat o'zbek matbuot tarixida felyeton janrini ("Hind nayrangbozi Yorkentda" felyetoni – 1905-yil) boshlab bergan publisist va jurnalist ijodkordir.

Furqat haqida olib borgan tadqiqotlari natijasida Professor Nurboy Jabborov Furqatning xorijda qolib ketish sabablari quyidagilardan iborat deb keltiradi:

- 1) shoirning chet ellarda yaratilgan asarlari mohiyat e'tibori bilan chor hukumatining mustamlaka siyosatiga zid ekanligi.
- 2) Furqatning shaxs sifatidagi fazilatlari⁹.

Yuqorida ta'kidlab o'tdik, Furqat chor Rossiyaga qarshi bo'lgan, ammo zamon talabi bo'lganligi, ijodini davom ettirish, ijod namunalari chop ettirish uchun chor hukumatga ma'qul keladigan asarlar yaratishi kerak edi. Furqat

⁷ Furqat. Axvolot. // Turkiston viloyatining gazet. – Toshkent, 1890. №26.

⁸ Jabborov N. Furqatning xoriждаги хаёти ва ижодий мероси: манбалари, матний тадқиқи, поэтикаси. Филол. фан. д-ри... дисс. – Toshkent, 2004. – Б. 37.

⁹ Jabborov N. Furqatning xoriждаги хаёти ва ижодий мероси: манбалари, матний тадқиқи, поэтикаси. Филол. фан. д-ри... дисс. – Toshkent, 2004. – Б. 41.

o'zining ozodlik g'oyalarini o'z asariga mohirona singdirib yuboradiki, ko'rinishidan chor istibdodni maqtayotganday ko'rinsada, mushtariy asar mazmuniga yetib borolsa, xalqni ozodlikka chorlovchi g'oyalari borligini tushunadi. U chor senzurasini nazorati ostida chiqqan "Turkiston viloyatining gazetisi" uchun mo'ljallangan asarlarida, ayniqsa, aytmoqchi bo'lgan asosiy fikrlarini bilvosita, asarlari tagmazmuni orqali ifoda etadi. Bunday usul asarlari nashr etilishidan avval senzura nazoratidan o'tgan aksariyat asarlari xuddi shu usulda yozilgan. Ularni o'rganishda rus olimi A.Gersening metodologik ahamiyatga ega bo'lgan quyidagi so'zlari keltirilgan: "...o'z so'zini bilintirmaslik uslubini va san'atini rivojlantirmaslik uslubi senzura juda katta yordam beradi. Senzura to'sig'idan asabiylashgan ijodkor uni yengishni xohlaydi va bunga deyarli hamisha muvaffaqiyat qozonadi. Kinoyali so'z hayajon, kurash izlarini saqlab qoladi; unda oddiy bayonga nisbatan ehtiros ko'proq bo'ladi. Ochig'ini aytmasslik o'z pardasi ostida kuchliroq, tushunishni istagan kishi uchun hamisha ravshan bo'ladi... Pinhona fikr so'zning qudratini oshiradi, yalang'och fikr esa idrokni jilovlaydi. Yozuvchi qanchalik ehtiyot bo'lishini biladigan o'quvchi uni diqqat bilan o'qiydi; o'quvchi bilan muallif o'rtasida yashirin aloqa paydo bo'ladi. Biri yozganini yashiradi, ikkinchisi esa uni tushunadi. Senzura shunday bir to'rki, mayda chivinlarni ushlab qoladi, kattalarini esa o'tkazib yuboradi"¹⁰ degan fikrlarni keltirgan furqatshunos Gersen.

Lekin biz masalaning boshqa tomonlariga ham e'tiborni qaratishimiz kerak. Furqat chor Rossiyasining mustamlaka siyosatini qoralash bilan birga, Turkistondagi mustamlaka davlatining o'lka siyosiy hayotidagi ayrim ijobiy jihatlarini, masalan o'zaro toj-taxt talashuvlarga, fitna-fasodlarga barham berilganligini ham ta'kidlaydi.

¹⁰ Герцен А.И. Собрание сочинений в восьми томах. Москва: Правда, 1975, -Б. 334-335.

Nurboy Jabborov shoir Furqatning “Qasida” nomli asarini o‘z tadqiqotida keltirib o‘tadi:

Qadim ayyom xonlari davrini ko‘rgon-eshitgonmiz,

Har oyda bir tarafdin yov chiqib, elga ziyon etti

Ko‘b elni xuni nohaq etti ul saffoq johillar,

Bolosini yetim, xotunlarin bexonumon etti.

Qachon Rusiya ahli qo‘ydi yuz Farg‘ona mulkig‘a,

Musulmonlarni ul sho‘ri balolardin amon etti¹¹

Yuqoridagi misralarda shoir Furqat Rusiya mustamlaka siyosatining Turkiston xalqining hayotidagi tutgan siyosatining ham salbiy ham ijobiy taraflarini ya‘ni: xonliklarni tugatib tez-tez bo‘lib turadigan turli xil janglarni oldini olib yurtga tom ma’noda tinchlik berganligi va ularni turmush tarzidagi ma’lum qiyinchiliklar ya‘ni mustamlaka siyosatidir.

“Zokirjon Furqat vatanjudoligining ikkinchi sababi, ta’kidlanganidek, shoirning Vatan va millat manfaatiga asoslangan ma’rifatiga asoslangan ma’rifatparvarlik faoliyati mustamlaka ma’muriyatiga xush kelmaganligi bilan izohlanadi” – deydi professor Nurboy Jabborov.

Zero o‘sha davrda chor hukumatining birinchi millatparvar ziyolilardan biri hisoblangan. Furqat mana shunday murakkab va ziddiyatli davrda ilmning, ma’rifatning beqiyos ahamiyatini alohida ta’kidladi. O‘z asarlariga millatni muqarrar tanazzuldan qutqarish uchun ma’rifat urug‘larini sepdi, ilmga yoshlarning yetuk shaxs bo‘lishi, hurfikr shaxs bo‘lib yetishishi uchun yagona

¹¹ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунуну-л-балоға (Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи А.Ҳайитметов). -Тошкент: Хази́на, 1996, -Б. 39.

vosita deb qaradi. Shoir Rusiya istibdodining fojeiy oqibatlarini xalqqa fosh etish bilan birga millat farzandlarini o'sha paytda nisbatan ilg'or bo'lgan o'z manfaatimiz yo'lida foydalanish uchun zarur bo'lgan rus madaniyatini o'rganishga chaqiradi. "O'z naf'imiz uchun rusiya xalqi umurig'a mulohaza qilsoq lozimdur"¹² – degan fikri buning dalilidir. "Furqatning rus madaniyati targ'ibiga bag'ishlangan asarlarini baholashda uning mazkur so'zlarini har doim nazarda tutish zarur"ligini ta'kidlaydi Nurboy Jabborov. Binobarin, shoirning ushbu so'zlari uning rus va Yevropa madaniyatiga bo'lgan munosabatini belgilashda o'lchov-mezon vazifasini o'tay oladi.

Bugungi kunda sir emaski biz buyuk o'tmishga egamiz. Lekin, yana bir achchiq haqiqatni ham tan olmaslikning iloji yo'q: aynan XIX asrga kelib millatimiz tanazzul jarayonini boshidan kechirdi. Furqat Toshkentda yashagan davrlarida rus maktab - maorif tizimini ko'rib hayratlandi. O'z davridagi vaziyat bilan taqqoslab, rivojlanishdan nechog'lik orqada qolganligimizni angladi. Rivojlangan davlatlar darajasiga yetish uchun ta'lim tizimini o'zgartirish, zamon talablari darajasiga ko'tarish lozimligini tushunib yetadi va Rossiyaning mustamlaka siyosatini emas, rus xalqining o'sha paytda yuksalish sari yuz tutgan madaniyatini targ'ib qildi.

1891-yil 14-mayida Furqat yurtdan ayro tushadi va umuman yurtiga qaytolmaydi. U bu sargardonlikdan unumli foydalanganligi va yurtidagi do'stlari bilan doimiy aloqada bo'lib turganligi sababli tom ma'noda yurtdoshlariga ilm va marifat tarqatishda davom etadi. Shoirning boshqa manzumalari, jumladan, "Toshkant shahridagi vistafka xususida" ("Tamoshoyi uchunchining bayoni") asari tagmatnida ham millatparvarlik, hurfikrlilik ruhi aks etganligini ko'rishimiz mumkin.

¹² Фуркат. Аҳволот. // Туркистон вилоятининг газети. –Тошкент: 1903, №22.

Nurboy Jabborov “Akt majlisi xususida” manzumasining 1 misrasini tahlil qilar ekan quyidagi fikrlarni keltiradi:

Emish har elg‘a qadri ilm balo,

O‘la olim, maqomi baski a‘lo.

Bayti zamirida maqomi a‘lo bo‘lishini xohlagan har bir el, har bir millat ilmni yuksak darajada qadrlamog‘i lozimligi haqida ma‘rifiy fikr ifoda etilganki, misralar zamirida millatning xuddi shunday maqomga erishmog‘i orzusi aks etganligini sezish qiyin emas¹³.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, Furqat o‘zining asarlarida juda kuchli erksevarlik siyosatini yuritganligi va bu g‘oyalarni o‘z asarlarida targ‘ib qilganligi sababli chor Rossiya vakillari uni yurtga qaytarmaslikka kuchli intilganlar va buning uddasidan chiqishgan. Bundan tashqari yuqoridagi tadqiqotlar natijasida Furqat shaxsiga oid bo‘lgan ko‘pgina xususiyatlar ma‘lum qilindi. Furqatning yurtga qayta olmaslik sabablari adabiyotshunos olim, professor Nurboy Jabborov tomonidan chuqur o‘rganilgan. Olimga ko‘ra, Furqatning xorijda qolib ketishiga chet ellarda yaratilgan asarlarining mohiyatan chor hukumati mustamlaka siyosatiga zid ekanligi hamda shoirning shaxs sifatidagi odamiylik xislatlaridir. Umuman olganda, Furqat vatandan uzoqda yashashini tasavvur ham qilmagan, yurtdan chiqib ketishida ham faqat sayohat istagida ketayotganini ta’kidlab, el-yurt farovonligi uchun harakatda bo‘lishni xohlagan. Biroq sobiq tuzum shoirning qaytishidan sarosimaga tushib, uning asarlaridagi ma’rifatparvarlik g‘oyalari xalq

¹³¹³ Фурқат. Аҳволот. // Туркистон вилоятининг газети. –Тошкент: 1903, №22.

ongini yuksaltirishidan xavfsiragan. Buning natijasida Furqat umrining oxirigacha yot ellarda yashab, Yorkentda vafot etgan.